

גיבוש נוסח טקסט בספרים להם נוסח רבים

בית הועד - תשס"ג

ראשי פרקים

אקדמות מילין

- א. מטרת אפשריות בהכנת מהדורה
 - 1. שיחזור הצורה המקורית של החיבור
 - 2. הצגה מלאה ומדויקת של הנוסחים השונים
 - 3. הכנת טקסט נוח לקריאה
 - 4. לאפשר מעקב אחר גילגולי המסירה
- ב. אילן יוחסין של כתבי יד
- ג. סוגים שונים של מהדורות
 - 1. מהדורה פקסימילית
 - 2. מהדורה דיפלומטית
 - 3. מהדורה סינופטית
 - 4. מהדורה ביקורתית
 - 5. מהדורה גנטית
 - 6. מהדורה 'נקיה'
- ד. דרכים שונות להציג תיקונים לנוסח היסוד
- ה. דרישות מינימום מהמהדירים

אקדמות מילין

במאמר זה התבקשתי לכתוב בקיצור רב על נושא רחב היקף, עליו אני כרגיל מרצה סידרה של הרצאות במשך כמה חודשים. אנסה לעמוד במשימה הזו, ולעמוד על עיקרי הדברים.

הדבר הראשון שאומר יהיה על דרך השלילה: לדעתי אין דרך אחת נכונה שצריך ללכת בה בההדרת חיבורים, טקסטים או יצירות; קיימות הרבה דרכים כשרות. יש דרכים המתאימות יותר למטרה מסוימת או לצורך מסוים או לציבור מסוים ויש דרכים שמתאימות פחות, אבל בסך הכל קיימות הרבה דרכים אפשריות וכשרות. אולם ישנן גם דרכים פסולות, ולכן למרות האמור אסיים את דבריי עם איזושהי שורה תחתונה – מה הן דרישות המינימום שצריך לדעתי לדרוש ממהדירים. אבל בעיקר אדבר על גיוון, על ריבוי, על דרכים שונות, ועל חלק קטן מן ההכרעות המרובות מאוד שמוכרח כל מהדיר לקבל במהלך עבודתו.

א. מטרת אפשריות בהכנת מהדורה

1. שיחזור הצורה המקורית של החיבור

מטרה אפשרית ראשונה בעבודתו של המהדיר על החיבור שבו הוא עוסק, היא להוציא את הספר לאור כפי שהוא יצא מתחת ידי מחברו. מדובר על גיבוש נוסח מדויק של הספר, וזו משימה לא פשוטה בספרים שיש להם עדי נוסח רבים, והם הרוב (כלומר להוציא אותם

מקרים נדירים שקיים רק מקור נוסח מחייב אחד, כמו למשל פירוש המשניות של הרמב"ם בו עוסק מאמרו של הרב שילת להלן, שיש בידינו את עצם כתב יד קדשו של המחבר). המטרה של המהדיר במקרה זה היא להגיע לנוסח המקורי של הספר, כאשר לפניו נמצאים כמה כתבי יד וכד' שהם העתקים של העתקים של המקור, והם 'עדי הנוסח' שיש בפניו. זוהי בדרך כלל המטרה העיקרית והחשובה ביותר, אבל בכל-זאת זוהי רק אחת מיני כמה מטרות.

2. הצגה מלאה ומדויקת של הנוסחים השונים

מטרה נוספת היא שעשויה להיות למהדיר היא להציג לפני הקורא באופן מלא ומדויק ככל האפשר את המצוי בנוסחים השונים (אני מדלג כאן על פשר המושג 'ככל האפשר', ובמה צריך להגביל את המושג הזה). זאת אומרת שיש למהדיר **חובת דיווח**, חובתו כמהדיר היא שהקורא ידע מה מצוי בכתבי היד בלי שהוא יזדקק לכתת את רגליו לספריות שונות או לרכז בחדר עבודתו צילומים של עשרות כתבי יד, ובלי שיצטרך בכלל ללמוד לפענח סוגים שונים של כתבי יד. הקורא צריך לדעת שאם הוא מוכן לסמוך על המהדיר הוא יכול לחסוך לעצמו את כל הטירחת הזאת, ולמצוא בתוך המהדורה שלפניו עדות מדויקת על כל מה שיש בכתבי היד.

3. הכנת טקסט נוח לקריאה

מטרה שלישית היא להכין לקורא נוסח שיהיה לו נח לקרוא בו. במידה מסויימת קיים כמובן מתח בין המטרות השונות; אך אין צורך בהליכה קיצונית למטרה מסויימת, אלא אפשר לגבש מדיניות מסוימת של ההדרה שחותרת יותר לכיוון אחד על חשבון הכיוון שני.

4. לאפשר מעקב אחר גילגולי המסירה

מטרה רביעית, שנראית לי חשובה מאוד ביצירות מסוימות ופחות ביצירות אחרות, היא לאפשר מעקב אחרי גילגולי המסירה. כלומר קיימות יצירות שלגביהם חשוב לנו לדעת לא רק מה היה במקור, אלא גם איך התגלגל הנוסח במשך השנים עד שהגענו לנוסח הקיים. הדוגמא הבולטת בתחומים שלנו היא המהדורה של הגמרא, שם אנו רוצים לדעת לא רק מה הוא הנוסח ה'מקורי' - במידה ואפשר לדבר במונחים כאלה, אלא גם מה היה נוסח הגמרות בספרד ומה היה נוסח אשכנז, כדי שעל פי זה נוכל להבין טוב יותר את דברי הראשונים בכל אתר ואתר. וכאן אפשר להזכיר את שבחו של 'מכון התלמוד הישראלי השלם', בו הושקע הרבה מאוד מאמץ בבירור דברים מסוג זה. אמנם ברוב החיבורים ענין זה פחות חשוב.

ב. אילן יוחסין של כתבי יד

חשוב לי להציג בפני הקוראים ענין טכני מסויים, והוא עריכת 'אילן היוחסין' של כתבי היד של חיבור מסויים, 'סטמה' בלעז. אני מניח שרבים ראו דוגמאות של אילנות יוחסין כאלו, אבל בכל זאת לא תמיד ברור, אפילו לאלה שמשרטטים בעצמם אילן יוחסין, למה בדיוק הכוונה. בשירטוטים להלן האותיות א' ב' ג' מסמנות כתבי יד או דפוסים מסויים או העתק של חיבור מסויים, והקווים מלמדים על תלות של נוסח אחד במשנהו.

(1) מקור
שירטוט מס' 1 מתאר מצב שכתב יד ב' הועתק - ישירות או בתיווך מסויים - מכתב יד א'. במקרה כזה אין ערך לעדותו של כתב יד ב', אלא במקרים מאוד מיוחדים - כמו למשל אם הוכתם כתב יד א', ואי אפשר לקרוא אותו בקטע מסויים, אפשר להשתמש בכתב יד ב' לדעת מה היה כתוב בו. אבל באופן עקרוני אם אני יודע שיש לי שני עותקים שאחד מהם תלוי בשני - כתב היד המאוחר שתלוי בקדמון אין לנוסח שבו שום ערך, והוא לא צריך למצוא את מקומו בין כתה"י המשמשים לקביעת נוסח המהדורה. זהו דבר בסיסי ביותר, שגם חוקרים ומהדירים לא תמיד מבינים אותו ולא תמיד מיישמים אותו. ב

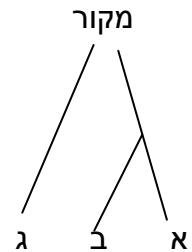
(2) מקור
אולם קיימות שתי אפשרויות נוספות: האחת מבטאת בשירטוט מס' 2, המציג לפנינו מצב שבו יש בידינו שני עותקים א' וב' של איזשהו חיבור, ושניהם תלויים באופן בלתי אמצעי במקור קדום להם - או ששניהם עותקים ישירים של המקור, או שאחד מהם או שניהם הם העתק מתוך העתק מתוך העתק של המקור, אבל העיקר הוא שאין שום חפיפה בצינורות שדרך עבר נוסח החיבור לעותק א' ולעותק ב'.

במקרה כזה שניהם מהבחינה הזאת שווים ערך. זאת אומרת שאין שום דרך להעדיף אוטומטית כתב יד א' על פני כתב יד ב' ולהיפך, אלא בכל מקום ומקום צריך לשקול את הטיב המקומי והמהותי של שינויי הנוסח.

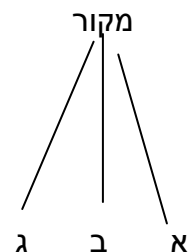
(3) מקור
מקרה אחר שמיוצג בשירטוט מס' 3 הוא קצת שונה. במקרה הזה אנו מניחים שגם א' וגם ב' שניהם תלויים לא באופן בלתי אמצעי במקור אלא באיזשהו מתווך עלום; זאת אומרת שניהם תלויים בנוסח אחד שאיננו המקור, ויתכן מאוד שבו כבר היו שיבושים. במקרה כזה אפשר יהיה למצוא שיבושים משותפים לשני הנוסחים - שבכל זאת הם שיבושים גמורים, ואינם דברים שכתב המחבר. שאלה טובה היא איך מבחינים בין המקרים ששניהם תלויים במקור עצמו (שירטוט 2) לבין המקרים שהם תלויים במתווך (שירטוט 3), אך לא ניכנס לכך כאן.

כפי שניתן להיווכח המצב מסתבך ככל שמתרבים עדי הנוסח. אם קיימים בפנינו שלושה נוסחים קיימות שתי אפשרויות כדלהלן:

(4) א. בשירטוט מס' 4 שני הנוסחים א' וב' תלויים במקור משותף שאינו ידוע לנו, יתכן שאבד עם השנים, ולעומת זאת ג' אינו תלוי במקור הזה. במקרה כזה אנחנו אומרים שג' שווה-משקל מבחינה סטטטית – מבחינת אילן היוחסין - לשני האחרים יחד. כלומר, יתכן שא' וב' מעתיקים אותו שיבוש שהיה באביהם המשותף, ולכן העובדה שאני מוצא נוסח מסויים בשניהם ונוסח שני בכתב יד אחד בלבד אינה אומרת דבר לגבי ההחלטה איזה נוסח הוא הנכון.

(5) ב. לעומת זאת אם נמצאים במצב אידיאלי כבשירטוט 5, שבו לפנינו שלושה נוסחים שתלויים באופן בלתי אמצעי ובלתי תלוי במקור, שם אפשר להפעיל את הכלל ההגייוני שהסיכוי ששני סופרים יטעו באופן בלתי תלוי בדיוק באותו מקום ויעשו את אותה שגיאה הוא קטן מאוד, ואילו הסיכוי שאחד יטעה הרבה יותר גדול. לכן במקרה זה נעשה כמו שעשו אבותינו בשלושת הספרים שהיו בעזרה, ונעדיף כמעט באופן אוטומטי את מה שנמצא בשני הנוסחים על פני מה שנמצא בנוסח השלישי.

זהו על קצה המזלג תיאור השיטה המסובכת הזאת, שפותחה במשך מאות שנים בעיקר ע"י חכמים שאינם בני ברית, ונעשו כבר נסיונות מסויימים להתאים אותה ולהפעיל אותה בספרות התורנית. היום הדבר הזה פחות מקובל, ואני מקווה שזה יחזור לאופנה.

ג. סוגים שונים של מהדורות

כעת נעבור ברפרוף על רשימה לא קצרה של סוגים שונים של מהדורות. השימוש במילים לועזיות בתחום הזה נובע מכך שלא קיימת עדיין מילה מתאימה בעברית לכל אחד מהמושגים בהם נעסוק. הרשימה שלהלן סודרה עקרונית בסדר עולה של מידת ה'נועזות', זאת אומרת שתחילתה בדרך השמרנית ביותר, וככל שמתרחקים יש בה העזה הולכת וגוברת של המהדירים.

1. מהדורה פקסימילית

במונח 'מהדורה פקסימילית' מתכוונים למהדורה שהיא צילום של כתב היד, דף אחרי דף. השיטה הזו מוצדקת רק בנסיבות יוצאות דופן, ובדרך כלל זו שיטה יקרה וגם לא נוחה ביותר לשימוש. במקרים מסויימים השיטה הזו מתבקשת, כמו למשל במהדורה הפקסימילית של

כתר ארם צובה, שבה המעיינים רוצים לראות בעיניהם את כל הסימונים והשינויים וההערות שיש בכתב היד המיוחד הזה.

2. מהדורה דיפלומטית

הכוונה למהדורה שמעתיקה כתב יד מסויים בצורה המדויקת ביותר, זאת אומרת שכל אות וכל סימן, כל מחיקה וכל הוספה, באים לידי ביטוי במהדורה כזאת. אין כאן כלל השוואה לנוסחים אחרים. שיטה כזו מתאימה אולי במקרים שיש רק עותק אחד עתיק של חיבור מסויים, או בנסיבות מיוחדות אחרות.

3. מהדורה סינופטית

הכוונה למהדורה שיש בה למעשה העתקה של מספר נוסחים אחד ליד השני, בלי שהמהדיר מתערב ומפעיל שיקול דעת לנסות להכריע מהו הנוסח המקורי יותר ומהו המקורי פחות, ובלי שהוא מסדר את הדברים בצורה מתוככמת יותר. המהדיר רק מביא את הדברים כפי שהם לפני הקורא, והקורא ישפוט איזה שימוש לעשות בהם.

4. מהדורה ביקורתית

זוהי הצורה המקובלת כיום בההדרת טקסט של ספרים תורניים. הכוונה למהדורה שיש בה נוסח פנים שנקבע ע"פ שיקולים שונים, ומדור של שינויי נוסחאות. חשוב לציין שגם בתוך הקטגוריה הזאת יש מירוח גדול מאוד של החלטות שצריך המהדיר להחליט. השאלה הראשונה היא כמובן איזה נוסח שמים ב'פנים'? יש לכך כמה אפשרויות, חלקן תלויות בסוג הספר:

א. הנוסח ה'מקובל' (כאשר יש נוסח כזה), אפשר בתוספת תיקונים הכרחיים. למשל בסידרת ספרי דקדוקי סופרים השלם של מכון התלמוד הישראלי השלם, נוסח הפנים הוא נוסח דפוס וילנא, ולא נגעו בו גם במקום שברור כשמש שהוא משובש. צעד נוסף הוא כאשר המהדיר מתקן את הנוסח המקובל שב'פנים' במקום שלדעתו הוא ודאי משובש, ונדון בכך להלן.

ב. השלב הבא כולל מספר אפשרויות, המבוססות על כך שהמהדיר קובע שכת"י מסויים הוא ה'טוב ביותר' (המונח 'כתה"י הטוב ביותר' הוא בעייתי, וצריך להגדיר למה מתכוונים; לדוגמא, ידוע שלכתבי היד התימניים של הגמרא יש מעלות רבות, אבל מצד שני יש להם נטייה להכניס לתוך הגמרא קטעים מפירוש רש"י). יש מהדירים ששיקול הדעת שלהם מסתיים בבחירת כתב היד הזה, והם מעתיקים אותו כמו שהוא כולל גם את טעויותיו (ואולי מתקנים את הטעויות בהערות); מהדירים אחרים יחליטו אולי לבסס את נוסח הפנים על כתב יד מסויים, אבל יתקנו אותו בקביעות בשעת הצורך. אולם אז נשאלת השאלה האם לתקן אותו רק כשיש

לי כתב יד אחר או מקבילה שבהם נמצא נוסח מתוקן, או שאפשר גם להגיה על פי סברה. אלו הם שאלות לא פשוטות. יש מהדירים שהולכים צעד נוסף, והם מתקנים את עד-הנוסח לא רק במקום שברור שהנוסח משובש - אלא גם במקום שאחרי ההשוואה והבדיקה נראה שיש מקום להציע נוסח טוב יותר.

ג. מהדורה אקלקטית, הכוונה לתרכובת חופשית של הנוסחים. לעיתים מדובר על תרכובת שיטתית, זאת אומרת שהמהדיר קובע לעצמו דרך מסויימת להכריע בה בין כתבי היד השונים. למשל במקרה האידיאלי שהוזכר קודם שיש שלושה כת"י בלתי תלויים זה בזה, אפשר להעדיף בכל מקום את הנוסח שמופיע בשניים מהם על פני זה שנמצא במקום בודד. לעומת זאת אפשר להגיע למהדורה אקלקטית שנובעת מבחירה חופשית של המהדיר, זאת אומרת שהוא לא נצמד לשום נוסח ולשום כלל קבוע, אלא בכל מילה ומילה הוא מחליט מהו הנוסח שנראה לו יותר נכון ויותר מקורי ע"פ העדויות שלפניו וע"פ שיקול דעתו. זוהי שיטה נועזת, ומי שרוצה ללכת בה מודע לכך שהוא נוטל על עצמו אחריות רבה וסיכונים לא מעטים. בכל סוג של מהדורה ביקורתית מוסיפים כמובן מדור מיוחד, בתחתית הדף או בסוף הפרק או הספר, שבו מציגים את שינויי הנוסח במלואם. גם כאן יש מקום לשאול מהו הגבול, האם כל שינוי קטן ולא משמעותי צריך להיות מצוין במדור הזה, והאם כל עדי הנוסח חייבים להיות מסומנים באותה רמה של דיוק, או שאפשר להפעיל שיקול דעת וגמישות בנושא הזה. אפשר למשל להציג רק את השינויים העיקריים והחשובים על הדף, ואת האחרים במדור נפרד. אפשר להדפיס בגופן שונה את השינויים החשובים כדי להבליט אותם, כשכל השינויים נמצאים יחד באותו מדור. אפשר להדפיס בספר רק את השינויים העיקריים, ואת האחרים לשים בצורה ממוחשבת בתקליטור או במאגר מידע אחר, ומי שמתעניין יחפש אותם שם. ושוב - לא באתי בזה לקבוע מהי הדרך הנכונה, אין גם תשובה אחת שנכונה לכל החיבורים ולכל המהדורות.

5. מהדורה גנטית

בספריות מסויימות מכנים 'מהדורה גנטית' שיטה שיכולה להתאים לההדרת חלק מחיבורי הראשונים, במקרים שבהם נמצאות מהדורות שונות של הטקסט, לעיתים אפילו מהדורות שונות שיצאו מתחת ידו של המחבר עצמו. אני לא מתכוין למשנה תורה להרמב"ם, שאותו הרמב"ם כנראה ההדיר אין-סוף מהדורות, או אולי יותר מדוייק לומר שכל ח"י הרמב"ם הספר היה במהדורה אחת מתמשכת; אני מתכוין למקרים אחרים, שבהם המהדיר יצר מהדורות מסויימות מוגדרות של הטקסט בשלבים שונים של חייו (כמו למשל המהדורות השונות של ספר 'בעלי הנפש' לראב"ד, או של הסמ"ג). אפשר להציע שימוש בסמלים מיוחדים בתוך הטקסט, נניח להקיף בסוגריים עגולים את הדברים שהיו במהדורה הראשונה ונמחקו

במהדורה השניה, ולהקיף בסוגריים מרובעים את הדברים שהכניס המחבר רק בגילגול השני וכדומה. שיטה זו מתאימה למקרים מאוד מיוחדים.

6. מהדורה 'נקיה'

במהדורות נקיות אני מתכוון למהדיר שאחרי שהוא מבצע את המלאכה ומכריע מהו הנוסח הנכון של החיבור אותו הוא מהדיר - הוא מעדיף משיקולים שונים 'להסתיר' מהקורא את המידע שבמהדורה ביקורתית נכנס למדור שינויי הנוסח. הסיבות להחלטתו של המהדיר יכולות להיות שונות: כדי שלא להכביד על הקורא, כדי לחסוך בהוצאות ועוד. זה תלוי גם בשאלה מהי מטרת המהדורה הזו, ואת מי היא אמורה לשרת.

בסופו של דבר על המהדיר לתת את דעתו להכרעות רבות שעליו להכריע, שכן מלבד ההכרעה הגורלית הראשונה איזה נוסח להכניס 'לפנים' - מוכרח המהדיר להתמודד עם סידרה ארוכה של שאלות נוספות, למשל האם לרשום בשינויי הנוסח את כל השינויים - או לקבוע איזשהו קריטריון שכל שינוי נוסח שאינו עובר את ה'רף' שלו נחשב חסר חשיבות ולא צריך לדווח עליו. למשל בספר שאינו עוסק בענייני המסורה לא צריך לנפח את הרישום ולדווח על כל מקום שיש תיבה חסרה ו' או מלאה י' וכדו'. גם לשאלה הזאת אין תשובה אחת נכונה.

ד. דרכים שונות להציג תיקונים לנוסח היסוד

כאשר המהדיר בוחר להתבסס בראש ובראשונה על נוסח מסויים או על כתב יד נבחר, והוא בכל זאת רוצה לסטות מהנוסח הזה במקומות שבהם הוא משובש או במקומות שבהם ניתן לשפר אותו, איך הוא אמור לעשות זאת? יש לכך מיגוון אפשרויות, ונדגים אותם מן הקל אל הכבד.

לדוגמא ניקח את המשפט הבא:

באולם היו ארבע דלתות מימין ושתי דלתות משמאל, בס"ה שלש דלתות.

יש במשפט הזה טעות-סופר ברורה, 'שלש' במקום שש. סביר להניח שהכותב התבלבל בין שני המספרים והוסיף את האות ל', וזו תופעה מצויה. איך לסמן את זה?

דרך אחת שהמהדיר יכול ללכת בה היא להעתיק ב'פנים' את מה שכתוב בכתב היד, גם אם ברור לחלוטין שהוא משובש, להפנות להערה ולציין בה 'צריך לומר שש'.

מהדיר יותר נועז ישאיר בנוסח שבפנים גם את מה שנכתב בכתב היד וגם את מה שצריך היה להיות כתוב, למשל על ידי שימוש בסוגריים מסוגים שונים: ...משמאל, בס"ה (שלש)

[שש] דלתות.

צעד עוד יותר נועז יהיה להכניס את כל הענין להערות, ובתוך הטקסט לציין את המילה המתוקנת באיזשהו סימן, נניח כוכבית או כוכביות, כדי להזהיר את הקורא שכאן יש מילה שאינה זהה עם נוסח היסוד של אותו כתב יד: **...משמאל, בס"ה *שש* דלתות.**

מעבר לזה אפשר 'להסתיר' גם את הכוכבית הזאת בתוך ההערות, ולא להשאיר בטקסט עצמו שום סימן שיש כאן שינוי מהטקסט המקורי. אפשר אפילו לא לסמן שום סימן מיוחד גם בהערות, ולציין את השינוי בהערות כמו כל שינוי נוסח אחר, ורק להוסיף שבמקום הזה נוסח הפנים שונה ממה שנמצא בכתב היד.

כמובן שזוהי רק דוגמא. יתכן הרי במקרה הזה שהתיקון הוא שונה, והנוסח הנכון הוא **'באולם היו דלת אחת מימין ושתי דלתות משמאל, בס"ה שלש דלתות'**. בכל זאת מובן מאליו שיש עדיפות לתלות את הטעות בהחלפה בין שש לשלש, כיון שזו טעות שקל יותר לטעות בה, והיא גם מצויה יותר בהעתקות של כתבי יד.

ה. דרישות מינימום מהמהדירים

אני רוצה לחזור לתחילת הדברים: על אף שאין לקבוע מסמרות ולהגיד 'כזה ראה וקדש', היות וכמו שראינו ישנן הרבה דרכים אפשריות לההדיר טקסט, וקיימים פתרונות שונים גם ברמה של ההחלטות הגדולות וגם ברמה של הפרטים הטכניים יותר שצריך להתמודד איתם, עדיין יש לדרוש מכל מהדיר שתי דרישות עיקריות שעליהן הוא חייב להקפיד:

האחת – שהוא יחליט מהי המדיניות שבה הוא ינהג בקביעת הטקסט והצגת שינויי הנוסחאות, יסביר לקורא את המדיניות שבחר, וינהג בעקביות בהתאם לאותה מדיניות. אני חושב שזאת דרישת מינימום, שהלואי שכל המהדירים היו עומדים בה.

הדרישה השניה היא שהמהדיר ידווח דיווח אמתי. אם המהדיר אומר שהוא מעתיק שינויים מתוך כתב יד מסויים - הוא חייב להעתיק אותם בדיוק כמו שהם בכתב היד, ולא כמו שנראה לו שהיה צריך להיות בכתב היד. אם הוא אומר שהוא ירשום את כל השינויים - שירשום את כל השינויים בצורה מדויקת, ואם המדיניות שלו לציין רק שינויים מסוג מסויים – שיעמוד בדיבורו בצורה מדויקת. זהו שירות מינימלי שאנחנו יכולים לדרוש מהמהדיר שיעמוד בו כראוי, זוהי הגינות גם כלפי המחבר - וגם כלפי הקוראים.

ושתי הערות קצרות לסיום:

א. אחד התפקידים של המהדיר הוא פיסוק הטקסט. אין זה תפקיד צדדי, להיפך - זהו דבר חשוב מאוד, אך יש בו סיכון, כי הניסיון מלמד שקשה מאוד לקורא להשתחרר מהפרשנות הטמונה בפיסוק. זה לא כמו להצמיד פירוש לחיבור, שהקורא בקלות יכול להרשות לעצמו לחלוק על דברי המפרש; כשמכניסים פסיק כאן ונקודה שם בתוך הטקסט הקורא אינו יודע, ובוודאי אינו מרגיש, שזה מעשה ידי המהדיר ולא חלק

ממה שכתב המחבר. אולם בס"ה לדעתי הרווח בפיסוק בתוך הטקסט, אם עושים את זה בזהירות הראויה, גדול מההפסד.

ב. יתכן שיש מקום להכין חיבורים מסויימים בשתי צורות, מהדורה אחת שמתאימה יותר לבני הישיבות, שבה רק עיקר שנויי הנוסח וסגנון מסויים של הערות, ומהדורה אחרת שהיא מהדורה 'מדעית' של ממש. יש כבר מגמה כזאת - קיימים היום כבר כמה ספרי ראשונים שיש להם יותר ממהדורה אחת, מהדורה 'רגילה' שמיועדת לבני הישיבות, ומהדורה 'טובה' שמושקעת בה עבודה רבה של ההדרה אך בצורה פחות 'תורנית'. לדעתי יש מקום לדברים מהסוג הזה, אך השאלה המעיקה תהיה שאלת העלויות, כי לא כל מכון תורני ולא כל הוצאה לאור יהיו מוכנים לממן את העבודה ואת ההדפסה של שני סוגי המהדורות. יתכן שבהמשך התפתחות המיחשוב ניתן יהיה להבחין בין המטרות שצריכה להשיג המהדורה המודפסת לבין המטרות שרוצים להשיג במהדורה הממוחשבת, וזה יהיה אולי כיוון הפתרון בעתיד לפחות לגבי חלק מהחיבורים התורניים.